

КУРУНЕ ДУЗАЗЫ-БИЛЕ



2014 чылда күрүнениң дуза-зы-биле Тываның көдээ суурларының 170 ажыг чурттакчылары боттарының чурттаар оран-бажы-нының байдалдарын экижидер аргалыг болур.

«2014-2017 чылдарда база 2020-га чедир көдээ девискээрлерниң таамал сайзыралы» тускай согалыг федералдыг программагаар республиканы немелде акшандырышкын-биле хандыраар ийинда Тываның эрге-чагыргазы гаш Россияның көдээ ажил-агый ызы эрткен неделяда дугурушкан. ералдыг бюджеттен ооң мурнунда ылаттынган субсидия акшалан-ышкынынга деңнээрге, 25 млн. лъ хөйну Тыва шингээдип алыр. аландырышкынның ниити түнү 4 млн. рубль болур. Көдээниң чурт-ыларының оран-бажыңнарының далдарын экижидери дээш рес-

публиканың бюджетинден аңгылаан акша-хөреңги-биле кады ниити 93 млн. рубльди чарыгдаар. Ол дээрге 2013 чылда «Көдээниң социал хөгжүлдези» тускай сорулгалыг программа езугаар хаара туттунган акша-хөреңгиге дең-нээрге, 29 млн. рубль хөй болуп турар. Чаа федералдыг программаның не-гелделеринге дүүштүр республикадан үндүрер акша-хөреңгиниң түнүн 20 млн. рубльден 41 млн. рубльге чедир азы ийи катап улгаттыраар дээрзин ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы дыңнадып турар. Чүге дээрге федералдыг программаның боттан-дырылгазынга федералдыг болгаш регионалдыг бюджеттерниң киржил-гезиниң хемчээлдери өскерилген. Бир эвес ооң мурнунда «Көдээниң социал хөгжүлдези» программа езугаар рес-публиканың киржилгелиг кезээ 31 хуу турган болза, ам 44 хуу чедир улгадыр. Республиканың талазындан акшалан-

дырышкын долзуу-биле болур болза, федералдыг немелде акшаланды-рышкынны саадтапайн күүседир.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сан-чуратайы-биле алырга, 2013 чылда «Көдээниң социал хөгжүлде» тускай сорулгалыг федералдыг программаның боттан-дырылгазының төнчү кезээнге чедир күрүнениң дузазы-биле республикага 130 өг-бүлө чурттаар оран-бажың-нары тудуп алган. Чаа федералдыг программа езугаар бажың-балгатты тудуп алырынга 154 өг-бүлөгө субсидия акшаландырышкыны-биле дузалаар. Оон аңгыда программага киржири-биле акша-хөреңгини тып шыдаан муниципалдыг тургузулгаларның бюджетинден акшаландырышкын дузазы-биле 20 өг-бүлө чурттаар оран-бажыңнарының байдалдарын экижидер аргалыг болур.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Хүннүң медээлери

Тыва Россияны төлээлээр

Францияга болур инвестиция төлөвилелдериниң делгелгезинге Тыва Россияны төлээлеп танышты-рар.

Тываның инвестиция төлөвилелдери коммерция шимчевес өнчү-хөреңгиниң болгаш «MIPIM» инвестицияларның чурттар аразының 25-ки делгелгезинге Россияның күчүзү-биле таныштыраар. Ол делгелге бо чылдың март 11-ден 14-ке чедир Каннарга (Франция) болур.

Тываның экономика сайыды Елена Ка-ратаеваның дыңнатканын езугаар алырга, РФ-тиң Регионнар яамызының тургусканы организастьг комитет Россияның экспо-наттарының составынче Тываның «Сыын өстүрер ажил-агыйны тургузары» болгаш «Хөй хүлээлге күүседир «Бай-Булак» ту-рисчи төп» деп төлөвилелдерин кириген. Регионнарның ажилдарын шилип ап турган эксперттерниң санап турары-биле алырга, бо ийи төлөвилел даштыкы инвесторларның улуг сонуургалын болдураар, а оларның ара-зында делегейниң улуг-улуг компаниялары база бар.

Бо чылын Россияның «MIPIM» төлөви-лелдеринче организащылар улуг кичээн-гейни салыр, чүге дээрге ат-сураглыг ол делгелгеге Россия кол чурт кылдыр санаттынган. Каннарга делгелге дээрге Европага инвестиция делгелгелериниң эң ат-алдарлыг болгаш хөй кижикиржикчилер шуулганы апарган дээрзин сагындыраал. Шимчевес өнчү-хөреңги адырынга ол чугула болуушкун 4 хонук дургузунда адырның кол-кол киржикчилерин — девискээрлер сайзыралының ажилдакчыларындан эге-лээш, инвесторларга, ажилдакчыларга чедир чыып болур.

Баштайгы делгелге Каннарга 1990 чылда болган. 25 чыл дургузунда «MIP-IM» шимчевес өнчү-хөреңги адырынга, инвесторларга, банкыларга, хоорайларга, муниципалитеттерге болгаш регион катты-жыышкыннарынга, а ол ышкаш шимчевес өнчү-хөреңги садып алырынга сонуургал-дыг хөй хүлээлгелиг компанияларга чыл санында чыгыр, делегейниң барык шупту чурттарында боттарының партнерлары-биле чүгле доктааткан. үеде болгаш тускайлаан делгелге павильонунга харылзаа тудар чери апарган.

Бештиң бирээзи

Регионнуң инвестиция стандар-тын шингээдириниң талазы-биле Тыва Сибирьниң федералдыг округ-гунда мурнакчыларның санында кирип турар.

Бо хүнде стратегтиг эгелээшкinner агентилели бо ажилдың баштайгы түңне-лин үндүрген, СФО-нуң регион бүрүзүнүн стандарт шингээдип алганының байдалынга үнелелин берген. Мониторингиниң түңне-ли-биле эң эки беш регион илерээн, олар дээрге Красноярск край, Кемерово облазы, Хакасия, Тыва болгаш Томск облазы.

Бо регионнарда стандарттың 15 пункту-зу шупту шингээдип алдыгандан деп эксперт-тер санап турар.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

«ШЫН» СОЛУННУН ХУНДУЛУГ НОМЧУКЧУЛАРЫ!



«Шын» солунну чагыдып алыңар!

2014 чылдың чагыдылгазының өртектери:

Индекс:	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	240,27	480,54
31730 — организацияларга	270,27	540,54

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, кир-жикчилери, инвалидтери шынзылганы көргүзере:

Индекс:	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	216,22	432,43

ДАЛАЖЫҢАР! ЧЕТТИГИҢЕР!

Чагыдылга-2014 (II)

Тываның Баштыңының ажил-албаны

Хүннүң айтырыгы — Тываның сайзыралы

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээринин айтырыгларының талазы-биле ведомстволар аразының ажилчын бөлүүнүн хуралына белеткенир сорулга-биле РФ-тин регион сайзыралының сайыды Игорь Слюняев Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол болгаш республика Чазаның кежигүннери-биле чөвүлел хурал эрттирген.

Ол ышкаш хуралга Россияның регион сайзыралының сайыдының оралакчылары, департаменттер директорлары, Энергетика яамызының, «Регионнар сайзыралының делегей төвү» ХАН-ның, «Бүдүрүкчү күштерни өөренип көөрүнүн талазы-биле чөвүлел» эртем-шинчилел черинин төлээлери киришкен. Ведомстволар аразының ажилчын бөлүүн 2013 чылдың ноябрь 28-те Россия Федерациязының Чазаның хуралының №41 протоколун күүседире-биле тургускан, ооң дугайында дүрүмнү болгаш составын 2014 чылдың февраль 5-те Россияның Регионнар сайзыралының яамызының №41 дужаалы-биле бадылаан. Ооң составында 16 ведомстволарның төлээлери кирген.

Чөвүлел хурал үезинде республиканың төлээлери регионунун социал-экономика-биле сайзыралының кол-кол сорулгаларының болгаш оларны шийирлээринин оруктарының талазы-биле илеткелдерни кылган. Оларның аразында эң чидиг айтырыг—бюджеттин дотациялыг чоруу, транспорт айтырыгы, энергияның чедишпес болуп турары. Бо чүүлдер республика девискээринге экономиканы болгаш үлетпүрнү сайзырадырынга шаптыктап турар деп, Шолбан Кара-оол чугаалап турар.

Чөвүлел хурал үезинде Регионнар сайзыралының яамызының баштыңы Игорь Слюняев Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээринин талазы-биле бүгү документтерини чурттуң болгаш бүгү делегейиниң сайзыралының нити баш удур санаашкыннарга үндезилеп тургузар херек дээрзин демдеглээн. Ол ышкаш Россия Федерациязының 2013 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдээринин үр хуусаалыг баш удур санаашкынын, Бүгү-делегей банкызының, Азия-Океан регионунун чурттарының сайзыралының баш удур санаашкынын барымдаалаар уjurлуг.

РФ-тин Регионнар сайзыралының яамызының парлагга албаны.

Энергияның чедишпес чоруун кызырар

Александр Новак биле Шолбан Кара-оол Тываның энергетика айтырыгын шийирлээрин күштелдирерин дугурушкан.

Регионунун энергетика объектилеринин тудуун болгаш чаартып кылырын дүргедедири эргежок чугула, энергияның чедишпес чоруу оон аажок хамаарып турар дээрзин Тываның Чазаа Россияның Энергетика яамызынга бадыткап шыдаан.

Февраль 13-те Тываның Баштыңы Россияның энергетика сайыды Александр Новактын эрттирген чөвүлел хуралына киришкен. Аңаа федералдыг энергетика компанияларына апрель 1-ге чедир белеткел ажилдарын доозар болгаш объектилерге ажилды 2014 чылда калбартыр деп сорулганы салган. Ол айтырыгның чогумчалыг шийирлелетинип турары дээрже энергияның чедишпес чоруунун уржуундан үлетпүрнүн бүгү адырының ажилына шалтык болуп турар деп Тываның Баштыңының

бадыткап шыдааны дээрзин республиканың энергетика сайыды Роман Кажин-оол дыңнадып турар.

Биске 130 Гкал энергетиканың чедишпейн турарын Россияның Энергетика яамызы бир дугаар чөп деп көре берген, Кызыл хоорайда он-он чаа тудуглар туттунмай баарының кырында келгенинге бүзүрэн, ол тудугларның аразында Президентиниң кадет корпусу, уруглар садтары болгаш өске-даа чугула объектилер бар. Александр Новак Кызыл ЧЭТ-тин хамаарып кирип турары «Сибириниң генерация компаниязының» менеджменттеринден инвестиция программаны күүседиринин талазы-биле ажилды идеккейжидерин негээн.

Ол черниң специалистериниң санап турары-биле алырга, ол хемчеглерни алганының түңнелинде, ол ышкаш ЧЭТ-тин тариф политиказын өскерткенинден чоокку үеде 40 Гкал чылыг энергиязын ал болуп апар.

Федерация Чөвүлелинге чугаалажыр

Тыва Республиканың хүннери РФ-тин Федерация Чөвүлелинге бо чылдың мартта эртер. Ол дугайын Тываның Баштыңы РФ-тин Федерация Чөвүлелиниң Даргазы Валентина Матвиенко-биле дугурушкан.

Ажилчын ужуражылга үезинде регионунун сайзыралының айтырыгларынга доктаан. Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээринин эң чугула төлөвилелдерин сенаторларның палата хуралына сайгарып көөрүнүн дугайында эгелекчи саналды Валентина Ивановна деткээн. Федералдыг деңгелге регионнарның эрге-ажыктарын төлээп турар Федерация Чөвүлелинин туружу Тыва Республикага онза чугула. Чүге дээрже 2014 чылда Тываның Россия-биле демнежилгезинин 100 чылының

байырлалы болур, РФ-тин Президентиниң айтышкынын езугаар ол федералдыг эрге-байдалдыг апарган деп Шолбан Кара-оол демдеглээн. Ол чүгле байырлыг хемчеглер эвес, ажил-агый болгаш инфраструктура айтырыгларын шийирлээр арга деп регионунун удуртукчузу санап турар. РФ-тин Федерация Чөвүлелиниң Даргазы Валентина Матвиенко хемчеглерни соңгаарладып болбазын, Тывага боттук дузаны чедиреринин эргежок чугулазын билип турарын демдеглээн.

Федерация Чөвүлелинге Тыва Республиканың хүннери болуп турар үеде бистин регионунун культура, төөгү талазы-биле хөй талалы, экономиктиг күчүзү долугу-биле көргүстүнер.

ТР-ниң албан-езуунун сайты-зындан.

«Тыва — арыг-силигнин девискээри»

ТЫВЫЗЫКСЫГ СУУГУ

Тыва Республиканың Чазанга бо чылдың январь айда болган чөвүлел хуралга Кызыл хоорайга хөй каът бажыңнарны тударын көвүдедиринин, найысылалдың экологтук байдалының баксыраар чоруун болдурбазының айтырыгларын чугаалажып көргөн.



Техниктиг эртемнериниң кандидаты С.Дамдын.

2011-2012 чылдарда Кызылдың девискээринде болгаш хоорай чоогунда харда химиктиг бүдүмелдерниң чүү хире чыылганын шинчилээн эртемденнер база ол хуралдың ажилына киришкен. Хуралга сөс алган эртемден Наталья Янчаттың дыңнатканы-биле алырга, хөмүр-даш-биле одаар суугуларлыг бажыңнарның чанында харда кижилерниң кадыгына хоралыг химиктиг бүдүмелдер хөй, Кызылдың чылыг-энергетика төвүнүн агаарын хирлендирип турары доктааткан өй-чижектен көвүдөвейн турар. Кызылдың агаарын хирлендирбизиниң бир аргалары Каа-Хем хөмүр-даш уургайының хөмүр-дажын эзилдирип болбаазырадыры, энергияның чаа хевирлерин шийгээдип алыры.

Ол хуралга саналдар езугаар алырга, шинчилелдерден өске, Кызыл хоорайны хөмүр-даш ыжы, хөөзүндөн хирлендирбес дээш, херек кырында боттандырыпкан тус черниң технологиялары чок бооп турар.

Ол хуралга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Кызыл хоорайны агаарының арыг болуру эртемденнерге база хамааржыр айтырыг-дыр деп демдеглээн. Дарганың мынча деп чугаалаанын солун-сеткүүлдерден номчааш, шагдала таныырым эртемденни сактып келген мен. Ыжы, хөөзү чок кылдыр хөмүр-даш хүлдендир өрттенип каар суугу чогаадып турар мен деп, чеди-сес чыл бурунгаар меңээ эң баштай чугаалаан кижиге. Чер бажында чурттап, хүннүң-не суугу одаар, хөмүр-даштын хөөзүнге былчажып, ыжына хирленип чоруур болгаш, суугузу эртемден чүү хире чогаадып алганын, суугуну кылып эгелээн бе дээрзин оон үргүлчү айтырар кижиге мен. Чүгле мен эвес, ону таныыр-билир, хөмүр-даш-биле бажыңын чылыды одап турар өске-даа кижилер сонугаар. Кыпкан хөмүр-даштын кара ыжы хоолойындан агаарже бурт дивес суугу турар чүве бе деп, ону канчаар чогаадып каанын айтырарымыска, хөй-ле формулалар, эртем терминнери адап тайылбырлаар, а бис ону билип чадап каан бис — эртемденнер эвес. Хөмүр-даш хүлдендир өрттенип каар суугу чүгле мен ышкаш ийи-чаңгыс кижилерге эвес, а ыш-хөө кырынга диргели берген турар кызылчыларның шуптузунга ажыктыг болбайн канчаар. Ооң суугузу дугайында айтырарга, техниктиг эртемденнерниң кандидаты Сергей Иванович Дамдын: «Шенелдер чоруп турар» — деп каар эртемден.

Эртемденниң намдары солун. Кызылдың авто-орук техникумун дооскан, шериг хүлээлгезин күүсеткен, шериг соонда Красноярскиниң политехниктиг институтун дооскан, Иркутск, Горький, Москва, Волгоград, Ярославль хоорайларда машина тудуунун заводтарына ажилдап чораан, Москваның

автотранспорт тудуунун академиязының аспирантуразына техниктиг эртемнериниң кандидаты эртем адын камгалап алган, ооң соонда Тываның күрүнө университетинин инженер-техниктиг факультетинде хөй чылдар дургузунда башкылап ажилдап чоруу.

Эртемденниң чогаадып турар суугу Кызылдың агаарын арыгларынга дөгүмчелиг бооп болур-дур, суугузу шенелдериниң түңнелдери кандыг болган ирги деп бодап, Тываның күрүнө университетинин инженер-техниктиг факультетинин бажыңы, техниктиг эртемнериниң кандидаты Сергей Иванович Дамдынга барып ужурашты.

Сергей Иванович чогааткан суугузу тууйбудан кылып, шенеп көөрге, хөмүр-даш эки хып, ооң иштинде температура улгаткаш, тууйбуларның иштиги талазы хайлы бээр болган. Мындыг суугу чогаадып алганын республиканың Экономика яамызы биле чаартылгалыг технологиялар төвүнүн удуртулгазына дыңнадып, деткич дилээрге, ол албан черлери боттарының ажилдакчыларын чорудупкан. Суугу эртемден хөмүр-даш-биле одаарга, хоолойының бажындан кажан кара ыш үнүп кээрин олар ийи шак хире манаан. Кара ыш үнмес боорга, боттары база ийи шак хире одаарга, кара ыш бурт-даа дивес. Экономика яамызы биле чаартылгалыг технологиялар төвүнүн удуртулгазында бо суугу бажың-балгатты суг-биле изидип болур демир хевирин кылырынга дуза көргүзүп, акша-төгөрик-биле дузаларының дугайында эртемден дилег кирирге суугунун конструкциязын долугу-биле негеп эгелээнер. Чогаадыкчы кижиге бодунун чогааткан чүүлүн өске кижиге азы организацияга берип, массалыг информация чепсектеринге парладыптар, чок болза ол дугайында бүгүдөгү билдингир апар болза, ооң автор эргезин хүлээп көрбөй барып болур. Мооң ужурунда ийи таланты аразына чөрүлдээлер база тытып келген. Ындыг-даа болза, Людмила Трусова экономика сайыды турда 500 муң рубль грантыны берген. Демир суугуну кылып, шенелде эрттирерге, суугунун иштинин изин барык-ла 1000 градус хире апар болган. Суугуну хайындырып кылган канчакчылар безин ооң иштинде демир кезектерни хайылдырыптар изиг температураны тытып кээринин ужурун тыппааннар. Эртемден болгаш чогаадыкчы Сергей Дамдын демир суугузу эде кылган. Гараж азы оон өскө кандыг-бир бажың тыпкаш, ооң суг системасына суугунун чаа хевирин кошкаш, шенелдени чайын кылып, ажилын келир күсү чедир доозуптарынга бүзүрелдиг апарган.

Суугузу тууйбу хевирин база чедир кылып сорулгалыг. Ооң иштинге изиг эвээжидип, тууйбулар хайлы бербес температураны илередири-биле санаашкынар кылып, тургузуун өскерттир апар.

Техниктиг эртемнериниң кандидаты Сергей Дамдынның чогааткан суугузу нун иштинге 1000 градус чыгыгы изиг канчап тытып, хоолойдан кара ыш бурт дивес кылдыр хөмүр-даш канчап кыла бээрил? Ол дээрже авторнун тывызы Тывызының баажызын өскелерге айттып бериптер болза, Сергей Иванович тывызкыты салган кижиге эвес апар.

Суугузу шенелделери долугу-биле чедишкенин боор, ону чогаатканы дээш Сергей Дамдынның автор эргезин хүлээп аптарга, хөмүр-даш төндүр өрттедирер суугузу эртемден бүдүрүлгеге бериптеринге белет.

Шаңгыр-оол МОНГУШ

Кызыл-Арыгда салым-чаянныглар

Репортаж

Эрткен неделяның дыштаныр хунунде Танды кожуунун Кызыл-Арыгда 8-ки хевирини кады кошак уругларнын школа-интернаттынга «Шын» солунун редакциязы аалдап четкен. Херимнеп каан улуг девискээр иштинде хейсанныг бажынарнын барын бодаарга, мында улуг коллектив ажилдап турары илден. Школа-интернаттын төп орансавазынче кирип кээривиске, оон директору Клара Ивановна Комбу бисти чылыг-чымчак уткуп-хүлээп алды. Оруксуурга кандыг чорааныысты сагыш човап айтыргаш, изиг аш-чем белеткээн столунче шайлаары-биле чалады. Сүү-түннүг сүттүг шайны аартап ора, удуртукчу башкы интернаттын ажил-ижи-биле каксы аныштырып чугаалады.

Школа-интернатка бажында кемдээшкинниг төрүттүнген, оон салдарындан угаан-мердерелинин сайзыралы оожум еңелде уругларны тускай соулгалыг программа-биле өөреник-кижизидип турар. Мында 77 өреникчи, 55 башкы болгаш кижизидикчи башкылар база 3 ажилчы эп-найыралдыг коллективти тургузуп, чаңгыс өреникчи ажилдап турарлар. 1990-жылдарнын төнчүзүнде чурттуң социал-экономика байдатын чыгарып турганындан уруглар ий-биле кээп турган болза, өлгү үелерде инвалид, берге арыглыг уругларнын көвүрүмү дүвүренич болу берген. Интернатта өскүс ажы-төл чок, ар шупту ада-иелер деп башкы берге чугаалады.

Уругларнын хостуг үезинде шайлары-биле кады холданган чогадыкчы ажилдарын бажынын коридорунун хаарын дургаар аскылап каан. Тывызыксыг, чараш ажил-чуруктар өреникчилернин ий-хире салым-чаяанын, тандып турар байдалга тускөрүжүн илереткен. Чүге-ле, ол хун сагыш-сеткилимге куюмнап, дүвүрөп чораан чажырбайн бижийн. Кажан

билгеним ол. Кады келген коллегаларым-биле ол бүгүнү магадап, чарашынып ханмадымыс. Солунуустун кол редактору Инна Мамбый-ооловнаның хей-ады улам көдүрлүп, Клара Ивановнага: «Өреникчилеринерге амдызында ужурашпаанда болзумза, бо ажилдарны көргөш, оларны улам сонуургап, хүндүлөй бердим» — деп, сагыжынга кирген бодалын чажырбайн чугаалады.

Улаштыр өренир өрээлдерге бардымыс. Бир-ле дугаар оолдарнын чазаныр өрээлинге келдивис. Ында чазаныкчынын дериг-херексели, ханаларда өөредиглиг чүүлдерден аңгыда, өреникчилериниң башкызы-биле белеткээн ажилдары стол кырында чыскаай салдыган. Мастер башкы Константин Караевич Монгуштуң удуртулганын ачызында оолдарнын ус-шеверлээр салымы илереп, чазаныр ажилдарга сонуургалы аажок бедээн дээрзин билдивис. Бир эвес ол бүгүн өреникчинин ажилы деп тайылбырлаваан болза, езулуг бедик мергежилдиг чазаныкчынын ажилынын үрө-түннели деп түңнөп болур. Оларнын чазан ажилдары бо: чажыг чажар тос-каратар, чөмненир өрээлдин дериг-херекселдери, сандайлар, столдар дээш, оон-даа өске. Бо бүгү ажилдарнын каасталгалары тыва чараш хээлерге, угулзаларга үндөзилеттинген. «Өзүп орап «алдын холдуг» шеверлер бо талазы-биле улаштыр сайзырап, чазаныкчы, дарган мергежилдерни ыяп чедип алыр сорулгалыг» — деп Константин Караевич чугаалады. Улаштыр аргыттынып, даараныр өрээлге келдивис. Уругларнын шеверлээн ажилдарынын аразында уктарны, чеңи-чоктарны, тыва ойнаар-кыстарны көргөш, «уран кыс удазынга ораашпас» деп

Каминевна Комбу-биле кады бир дең каас-чараш кылдыр дааражып, дузалажып турарын дыңнааш, аажок чаптадым. Аш-чемни амданып, чаагай белеткээриниң талазы-биле эргин артап киргеш-ле билген бис. «Уругларыныстың белеткээн чөмненир амзап, шөмөп көрүңер даан, улуг повардан дудак чок чаагай кылдыр белеткеп каарлар» — деп директор Клара Комбунун чоргаарал-биле чугаалааны хөөредиг эвес. Уругларны холу чөмзиг болурунга, үнген-кирген чонунга аяк-шайын кудуп сунар эвилең-ээлдек чаңылга кижизидип, сургап турар башкыларнын бирээзи Сайлык Селигировна Кенден деп билдим. Школаның спорт залы бичежек-даа болза, ында хаактар, бөмбүктөр, хүреш хевистер дээш, оон-даа өске дериг-херекселдер-биле шүмнөттинген. Оон аңгыда бо коллектив спорт талазы-биле чайынналчак чедиш-киннерлиг. Кожуун чергелиг турисчи чыыштарга, спартакиадаларга, маргылдааларга өреникчилер, башкылар тергидеп,

радып, оларны оожук-туруп, сеткилин чымчадып, кандыг-бир чүгеге сонуургалын күштелдирип турар. Башкынын шынарлыг профессионал дузанын бодум хуумда көрүп, билдим. Бедик арга-дуржулгалыг башкынын ачызында уруглар, башкылар хей-аът көдүрлүүшкүннүг, сагыш-сеткили байлак, чуртталганын өңгүр-чараш талазынче улам хандыкшып чоруур-дур деп бүзүрелдин-биле чугаалап болур мен.

Школа-интернаттын хуралдаар залына келген аалчылар-биле башкылар болгаш өреникчилер солун ужуражылганы эрттирип, журналистин ажил-амыдыралы-биле чоок танышып, чугаалашкан. Солун-сеткүүл дугайында, ында парлаттынып турар чүүлдерни база журналист кижиниң шалыңынын хемчээлин болгаш оон-даа хей сонуургаан айтырыгларынга



5-ки классчы ыраажы Долаана Намгай тыва ойнаар-кызы-биле.

талазы-биле удуртукчу башкы, 2007 чылда төп телеканалга «Алдарнын минутазы» төлөвилелдин киржикчилери Монгуштарнын өг-бүлезинин херээжен ээзи Айлаң Алексеевна Монгуш. Бойдустан салым-чаянныг башкынын өреникчилеринин бирээзи 5-ки классчы Долаана Намгай. Кажан Долаана ырлап турда, оон уяранчыг, аржаан суу дег арыг, чараш, чаптанчыг үнүн дыңнааш, Тываның ховар кыстарынын бирээзи болур дээрзинге бүзүрелим күштелди. Долаанадан аңгыда, школаның доозукчулары Аржаана Балчырынның өткүт үнүн, Белек Шагаачынын сыгыт-хөөмейин база кожуун чергелиг «Дембилдей 2014»-түн 3-кү черин алган Маны Ооржакты онзалап демдегеп болур.

Школаның доозукчулары чазанырынга болгаш дааранырынга шылгалдаларны эртип, бышкан билигиниң аттестадын холунга ап, улаштыр ортумак өөредилге черлеринче дужаап кирип, өөренип турарлар. Кадыкшылынын аайы-биле деңгел-шыдалы кызыгаарлаттыган уругларнын сонуургалын болдуруп, буянын херекке үлүг-хууун кириштирип чоруур авыралдыг башкыларга база ажилчыларга быжыг тура-сорукту, хей-аът көдүрлүүшкүннү күзедим.

Кызыл-Арыг бичежек сууржугаш-даа болза, ында ажил чок орап аныктарнын саны эвээш. Школа-интернатта хей-хей аныктарны күш-ажылче хаара тудуп турары өөрүнчүг. Бо суурнуң корум-чурум талазы-биле байдалы база эки, тайбың деп билдим. Чүге дизе, дыштаныр хүнде кудумчуларда чаңгыс-даа эзирик кижини көзүлбөс, ындамында азыгларда бөкперлежи чыгып алган таакпылаан, содаалашкан оолдар-даа таварышпады. Суурнуң чурттакчылары төрөэн черин арыг-силег тудуп, бойдус байлаанга хумагалыг, эки мөзү-шынарлыг улус-тур дээрзин бадыткап көрдүс.

Белекмаа ХЕРТЕК.

Радж ЛОМБУНУҢ тырт-тырган чурктары.



Уругларнын хандыкшылы — танцы-сам.

харын-даа республика чергелиг маргылдааларга шылгарап турар. Идипкейжи спортчуларнын бирээзинге 9-ку класстың өреникчизи Найыр Оюнуу хамаарыштырып болур. Ол хаакка болгаш чадаг чарышка 1-ги, 2-ги черлерни бүзүрелдин-биле чаалап, школазынын, кожуунун адын камгалап чоруур спортчу. Найырнын көдээ иштиң чымыжынга бердингенин оон малчын болур күзелин, быжыг тура-соруун эскердим.

Психологтун бедик деңгелдиг ажилын онзалап демдеглээр чугула. Бо школада колдуунда угаан-мердерелинде кемдээшкин алган уруглар хаара туттунуп, кадыкшылын быжыглап, эртембилигини чедип ап турар болганда, аңаа психологтун дузазы онза чугула болбайн канчаар. Бо талазы-биле психолог башкы Марина Васильевна Дамба уругларнын сагыш-сеткилинде дүвүренич байдатын, коргусестириниң чылдагаанын тода-

долу харыларны аалдап келген журналистерден алган. Ужуражылга үезинде оолдардан келир үеде кым болурун олар айтырарга малчын, чолаачы, повар, ыраажы, электрик, каңнакчы, арга-арыг таңнылы болур бис деп таныштыргаш, күзелин чедип алыры-биле ам-даа эки кызып өөренирин даңгыраглап турдулар.

Ужуражылганың төнчүзүнде школа-интернаттын салым-чаянныг өреникчилеринин солун оюн-тоглаазын көөр ааскежиктиг болдувус. Ыры-хөгжүмге, танцы-самга уругларнын сонуургалдыын, хандыкшылдыын деңгелдер чүүл тыппадым. «Кызыл-Бөртчүгөш» деп тоолдун үзүндүзүндө көргүзүгүн ойнаар-кыстар дузазы-биле ойнавышаан, тоолду ыяңгылыг чараш кылдыр ырлап ытканын дыңнап, тааланчыг аялгандан сагыш-сеткилим улам сергеп, бичии тоолчунун хоюг үнүңгө өпейледип олурдум. Уран чүүл



Хоочун удуртукчу башкы Николай Бабый-оолович санал-аналын үлөжип тур.

тывынгыр онзагай ажилдар-танышканым соонда, ишти-үмгө чараш чечек чазылган өөрүшкү-маңнай тыптып, ымга хүлүмзүрүг чайнап и. Уран чүүлдүн сорунказы рээн сеткилге ол хире чыкүштү, оожургалды, өөрүш-сөңнээр дээрзин аңаа

мерген уткалыг сөс бодалымга кире дүштү. Олардан келир үениң езулуг даараныкчылары үнүп болур-дур деп чоргаарал-биле эскердим. Концерттерге бараалгадырда, мөөрейлерге киржирде кедер идик-хептерни ус-шевер башкылары Дина Шуруповна Куулар база Ай-Суу

(Төңүзү, Эгези №17 (18444)
«Шында».)

Бистин кафедрастын сай-зыралыга улуг үлүг-хууну ЛКУ-нун доозукчуларын ф.э.к. Зоя Борандаевна Чадамба база үлүг-хуузу кириген.

Абаканнын педагогика институтунун доозукчулары Хомушку Саинотвич Алдын-оол болгаш Доржу Сенгилович Куулар дугайында демдегле чогур. Х.С.Алдын-оол РСФСР-нун ПЭА-нын национал школаларынын эртем-шинчилел институтунун аспирантуразын дооскаш, «Эге класстарга тыва бижикти башкылаарынын методиказы» деп темага кандидат диссертациязын камгалаан. Ол — эге школага тыва дылды башкылаарынын методиказынын эгезин салган «Тыва дылдын методиказы. Башкыларга болгаш студентилерге» деп өөредилге номунун автору. Хомушку Саинотвич тыва аянын номчулганын айтырыгларын база шинчилеп келген түннелинде 1983 чылда «Аянын номчулга» деп номну үндүргөн. Ол номну амгы үеге чедир аянын номчулгага үнген чагыс ажыл деп санап болур. Х.С.Алдын-оол тыва школанын эге класстарына «үжүглел» номун чогаалдып тургускан баштайгы методист башкы болур.

Бистин кафедрастын башкыларын Александр Чайбарович биле Хомушку Саинотвич пединституттун ректорлары болуп келген: А.Ч. Кунаа 1959-1965 чылдарда барык 6 чыл иштинде, а Х.С. Алдын-оол 1965-1979 чылдарда 14 чыл иштинде ректорлап келген.

Тыва литератураны башкылаары-биле Д.С. Куулар ТДЛТЭ-ШИ-нин литература секторунга 15 чыл иштинде ажылдаан соонда, тыва филология кафедрасын 1970 чылда ажылдап келген. Аңаа ажылдавышаан, ол ССРЭ-нин ЭА-нын А.М. Горький аттыг делегей литературынын институтунга «Тыва шүлүк чогаалынын тургустунганы болгаш хөгжүлдери» деп эртем диссертациязын камгалаан болгаш ол ажыл тыва литература шинчилээр эртемде эң баштайгы кандидат диссертациязы болур. Доржу Сенгилович тыва улустун аас чогаалы болгаш тыва литературга хамаарышкан эртем-методиктиг ажылдарны удуртуп эгелзэн. Доржу Сенгиловичин бижээни «Тыва поэзия», «Төгү болгаш үе» деп ажылдары, өске авторлар-биле бижээни «Тыва улустун аас чогаалы», «Тыва литературанын очерктери» деп ажылдары амгы үеге чедир студентилерин эзек өөредилге номнары болуп турар. Доржу Сенгилович 2000 чылда тыва улустун аас чогаалынын Төп Азия чоннарынын улустун аас чогаалы-биле харылзазынга тураскааткан «Тувинский фольклор в контексте центрально-азиатских устно-поэтических традиций» деп доктор диссертациязын камгалаан. Ол тыва чогаалдарнын сайгарылгазынга хамаарышкан хөй-хөй эртем болгаш критиктиг статьяларны бижээн.

ККПИ-нин доозукчуларын К.Б. Март-оол бир дугаар төрзэн институтунга башкылап келгеннерин бирээни болуп турар. Ол Ленинградтын театр, музыка болгаш кинематография институтунун тыва студиязынга тыва дылды башкылавышаан, ол хоорайнын А.И.Герцен аттыг институтунун аспирантуразын доозуп, 1969 чылда тыва школанын 5-ки класзынга ат орнун башкыла-

ТӨРЭЭН ДЫЛЫНГА БОЛГАШ ЧОГААЛЫНГА



Цагаан-Нур тываларында М.В. Бавуу-Сюрюн, Н.Д. Суванди, Е.М. Куулар.

рынын талазы-биле кандидат диссертациязын камгалаан. Бо ажыл ортумак класстарга тыва дылды башкылаарынын талазы-биле баштайгы эртем ажылы болур. Кимаа Биче-ооловна 1972 чылдан 1980 чылга чедир филология факультетинин деканы болуп ажылдаан.

Баштайгы методист башкылар К.Х.Оргу болгаш Х.С.Алдын-оолдун ажылдарына даянып, Кимаа Биче-ооловна тыва дылдын методиказынга хамаарышкан тыва дыл башкыларынга «5-9 класстарга тыва дылды башкылаарынын методиказы» (2002), «2-4 класстарга тыва дыл башкылаарынын методиказы» (2006) деп номнары чырыкче үндүргөн. К.Б.Март-оол — А.А.Алдын-оол-биле кады «үжүглелдин», эге школага диктантылар болгаш эдиртиглер чыындзынын автору. Кимаа Биче-ооловна кафедрага ажылдап тура, ТР-нин Улустун башкызы деп хүндүлүг атты алганы биске база өөрүнчүг болганы чугаажок. Ол амгы үеге ТГШИ-нин дыл секторунда эртем ажылдакчызы болуп, төрзэн дылынга амдаа бараан болуп иженмишаан.

Дараазында чылдарда кафедранын башкыларынын штады көвүдөп, эртем ажылынга сонургалдыг болгаш сундулуг аныктарны ажылга кириштирер аргазы бар апарган. 1979 чылда филология факультетинин тыва дыл болгаш чогаал, орус дыл болгаш чогаал салбырынын доозукчузу М.В. Бавуу-Сюрюнну кафедрага хүлээп алган. Каш чыл ажылдаан соонда, Мира Викторновна Новосибирскин Күрүнэ университетинин аспирантуразынче өөредип чорудупкан. Ол аңаа өөренип тура, «Тыва дылда тодарадылгалыг конструкциялар» деп эртем диссертациязын ф.э.д., профессор М.И.Черемисинанын удуртулгазы-биле бижээш, камгалаан.

Мира Викторновна кафедрадан НКУ-же буянын орукту иззэннерин баштайгызы болган. Новосибирскин күрүнэ университетинин гуманитарлыг факультетинде түрк дылдарны, оон иштинде тыва дылды шинчилевишаан башкылап турар Сибирь чоннарынын дылдарынын кафедрасынын башкылары, ф.э.д., профессорлар М.И. Черемисина, Л.А. Шамина, Н. Н. Широкова, И.Я.Селютина олар амгы хүннерге чедир чымыштыг ижен-

мишаан, Тывага шыырак билиглиц кадрларны дарганнап берип турар. НКУ-нун эртемден башкыларынын удуртулгазы-биле филология эртемнеринин кандидаттары Н.Ч. Серээдар, Б.Ч. Ооржак, А.Б. Хертек, А.В. Байыр-оол төрзэн Тывазынга ээп кээп, тыва филологиянын сайзыралынга үлүг-хуузу кирип чоруурлар.

1986 чылдан эгелеп, ККПИ-нин доозукчулары О.В. Дамбаа, К.Б.Куулар (Доржу) кафедрага ажылдап келген. К.Б.Доржу МКУ-нун Азия, Африка чуртта-рынын институтунун аспирантуразын дооскаш, филология эртемнеринин доктору, профессор Э.А.Грунинанын удуртулгазы-биле «Тыва дылда залог категориязы» деп эртем диссертациязын бижээш, 1987 чылда камгалаан. Ол Ш.Ч.Сат, А.Ч.Кунаа, Е.Б.Салзынмаа, Д.С. Куулар, К.Б.Март-оол... башкыларынын холунга элзэн чылдар иштинде эгин кожа ажылдап келгеш, олардан арга-сүмени ал, хөй чүвени өөренип алган.

О.В. Дамбаа кафедрага элзэн үе иштинде ажылдаан соонда, М.В.Бавуу-Сюрюннун удуртулгазы-биле тыва дылда чок деп утканы илередир лексиктиг аргаларны мурнуу Сибиринин түрк дылдары болгаш моол база эрте-бурунгу түрк дылдар-биле деңневишаан, эртем диссертациязын бижип камгалаан.

1996 чылда ТываКУ-нун тургустунганы-биле «Россиянын чоннарынын дылы» деп мергежилге аспирантураның «Түрк дылдар» деп адыры тыва дыл кафедрасынын баазызынга ажытынгаш, чедиш-кинниг ажылдап турар. Аспирантыларны РЭА-зынын Дыл эртемнин институтунун башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемнеринин доктору, профессор, амгы үеге Россиянын тюркологтар комитетинин даргазы Игорь Валентинович Кормушин, ТГШИ-нин башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемнеринин доктору Борис Исакович Татаринцев, профессор М.В.Бавуу-Сюрюн удуртуп эгелзэн. Амгы үеге НГУ-дан профессор, ф.э.д. Л.А. Шамина база эртем удуртукчузу болуп турар.

Кафедраның аспирантуразынга ТываКУ болгаш ТГШИ-ден ниитизи-биле 10 ажыг аспирантылар эртем ажылдарын бижээш, камгаланып

алган. И.В.Кормушинин удуртулгазы-биле Б.К.Ондар «Тыва гидро-нимия», Н.М.Ондар «Тыва дылда эжеш сестер», Л.С.Кара-оол «Тыва дылда төрөл-дөргүл аттары», У.А. Даржа «Тыва дылда наречие», К.М.А. Симчит «Тыва дылда хамнаашкын лексиказы» деп темаларга; Б.И. Татаринцевтин удуртулгазы-биле Е.М. Куулар «Тыва дылдын мурнуу-чөөн диалектизи», Н.Д. Суванди «Тыва дылда антропонимнер» (кижилернин хуу аттары), О.М. Саая «Тыва дылдын узун ажык үннери» деп кандидат диссертацияларын камгалааннар.

М.В. Бавуу-Сюрюннун удуртулгазы-биле 2005 чылда О.В.Дамбаа тыва дылда чок деп утканы илередир лексиктиг аргаларга тураскааткан «Лексические средства отрицания в тувинском языке в сопоставлении с южно-сибирскими тюркскими, монгольскими и древнетюркскими языками», 2009 чылда Хийс Гансух «Сенгелдин чурттакчыларынын чугаазынын онзагайлары», Бадарч Баярсайхан «Тыва дылдын сенгел диалектизинде мал ажыл-агыйынын лексиказы», 2010 чылда А.М. Соян «Тыва дылда скрепалар (холбакчылар)», 2013 чылда Уламсурен Цецегдарь «Копту чурттакчыларынын тыва чугаазынын онзагайлары» деп диссертацияларын чедишкинниг камгалаан.

Кафедраның аспирантуразында амгы үеге 8 аспирант өөреним-шаан, тыва дылдын аңгы-аңгы айтырыгларынга эртем диссертацияларын бижип турар.

Кафедраның профессору М.В. Бавуу-Сюрюн университетте «Тюркология» деп эртем-өөредилге төвүн 2009 чылда тургузуп алган. Ук төп тыва дыл болгаш чогаал талазы-биле ханы шинчилелдерни кылыр калбак хүлээлгелиг болуп турары оон директору Мира Викторнованын улуг үлүг-хуузу болур.

«Тюркологиянын» хөй санныг угланышкыннарындан бир улуг черни «Тыва дылдын электроннуг корпусу» деп төлевилел ээлеп турар. Оон кол сорулгазы — тыва чогаалчыларнын бүгү чогаалдары, допчу намдары, оларнын чогаалдыкчы ижинге хамаарышкан эртем-шинчилел ажылдарын чыып, оларнын хууда сайтызынче кирири болур. Ынчангаш республиканын аңгы-аңгы школаларынын тыва дыл, чогаал башкыларын, филология факультетинин студентилерин ол төлевилелче хаара тудуп ажылдап турар.

Тыва филология болгаш ниити дыл эртемнин кафедрасынын башкылары сургуулдарга быжыг билиг бээри-биле кызыгаарлан-май, өөредилге-методиктиг ажылдары-биле чергелештир эртем-шинчилел ажылын база чедишкинниг чорудуп турар. Сөөлгү 10 чылдарда үеге кафедраның башкыларынын эртем-шинчилел ажылдарынын угланышкынын дараазында бөлүктөргө чарып болур:

1.Тыва дыл эртемнин талазы-биле:

1.1. Бурунгу дылдар: өөредилге планын езугаар «Бурунгу дылдар» деп эртемни университетте башкылап турар, ук курсту ийи аңгы эртем кылдыр чарган. «Орхон-енисей бижимелдеринин лекция болгаш практиктик кичээлде-

рин» Е.М. Куулар эрттирип турар. Ук курска И.В.Кормушинин бижээни «Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования» (1997), «Древние тюркские языки» (2004), «Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика, текстология» (2008) деп номнары кол удуртуп болуп турар. Оон аңгыда база амгы үеге бижип турары «Историческая грамматика тувинского языка» деп ажылдары студентилериники чугула өөредилге номнары болур. Бичиктиг ажылдар бистин университетивисте бир дугаар кылдынып турар.

«Эрги моол бижик» деп курсту 2000 чылдан эгелзеш, 2-курска ф.э.к. Уламсурен Цецегдарь өөредип турар. Тыва болгаш моол чоннары төгү, култура, көшкүн ажыл-амыдыралы, езу-чаңчылдары, шажын-чүдүгези дээш, оон-даа өске холбакчы тырып чоруур чүүлдер-ле хөй. Тыва дылдыг сургуулдарга моол дылды өөренири оларнын сайзыралынга эргежок чугула. Эрги моол дылдын өөредилге номун тыва студентилерге таарыштыр үндүрерин үе негеп келгени-биле Цецегдарь башкы ол номну беткеп турар.

1.2. тыва диалектология

Е.М. Куулар, Н.Д. Суванди студентилер-биле 20 ажыг чылдарнын дургузунда Тыванын аңгы-аңгы булуңнарынга чедип, тыва диалектилеринин эдилекчелери-биле чугаалажып, оларнын дылынын онзагайын шинчилеп турар. 2012 чылда Е.М. Кууларнын «Тыва дылдын мурнуу-чөөн диалектизи» деп монографиязы үнген. Профессор Ш.Ч.Сатын «Тыва диалектология» деп өөредилге ному чырыкче үнгенден бээр 20 чыл ашкан, ол үениң иштинде тыва диалектология элзеп бурунгаар базымнары кылган, оон айтырыгларынга тураскааттыг эртем-шинчилел ажылдары болгаш эртем диссертациялары үнгүлзэн. Башкызынын ул ажылынга Елена Мандан-ооловна немелделерни кирибишаан, Шулуу Чыргал-оолович биле бодунун адындан «Тыва диалектология» деп өөредилге ному немелделерлиг кылдыр 2013 чылда парладып үндүргөн.

Диалектология айтырыгына тураскааткан хөй-хөй статьяларны М.В. Бавуу-Сюрюн, Е.М. Куулар болгаш Н.Д. Суванди үндүргүлзэн. Ол башкылар чүгүле Тыванын иштинде эвес, а Моолдун болгаш Кыдаттын де-вискээринде чурттап чоруур тываларнын чугаазынын онзагайын шинчилеп, экспедицияларны чорудуп турар. М.В. Бавуу-Сюрюн тыва дылдын даштыкы диалектилеринге хамаарышкан доктор диссертациязын камгалаарынга белеткенип турар.

1.3. Тыва дылдын лексиказы, тыва ономастика: А.Я.

Салчак тыва дылдын лексиказында сөстөрнин уткалары-биле ажылдап калбаа-биле чорудуп турар. Н.Д. Суванди тыва кижилернин хуу аттарына хамаарышкан элзеп хөй статьяларны болгаш «Тыва антропонимия» деп монографияны (2011) чырыкче үндүргөн. Тыва дылдын лексиказынга мергежилдер чыындзын М.В. Бавуу-Сюрюн (2002, 2013) үндүргөн.

ЫНАКШЫЛ-БИЛЕ.

1.4. Тыва дылдың грамматиказы: тыва дылдың грамматиказын бижир талазы-биле ам-даа уламчылап турар. Тыва дылдың морфологиязынга мергежилгелер чыындызын 2001 болгаш 2004 чылдарда К.Б. Доржу үндүргөн.

К.Б. Доржу тыва дылдың заңдарына хамаарышкан шинчилел ажылын кылып келген болгаш 2013 чылда «Тыва дылда алог категориязы» деп монографияны чырыкче үндүргөн. К.Б. Доржу Россияның Эртемнер академиязының Санкт-Петербургта институттук шинчилелдер институтунун башкарыкчы эртем амырлары, ф.э.д., профессор П. Недялковтун удуртулгазы-биле тыва дылда болчуушкунуң -ш- деп кожумааның ередир уткаларын делегейниң тыңгы дилдарында утка-биле деңненишаан, шинчилел амыр 10 ажыг чыл иштинде келген. Оон түннелинде ериканың Филаделфия адының Амстердам хоорай-англи дылга улуг статьязы (5 парлагга арны хемчээлдиг) ени кафедраның база бир чешкини деп санаар апаар.

Кафедраның улуг башкызы, к. Чодураа Савыковна Ондар (8-2009) удуртукчу башкызы д. Л.А. Шамина-биле кады а дылда бирги компоненттеринче болур кылыг сөстүг иктиг конструкциялар» монографияны болгаш «Уктрукцияларга хамаарышкан санныг эртем ажылдарын рген.

Тыва дылда чүве адының патеринге болгаш кылыг сөзү-болуушкун наклонениезиниң хевирлеринге хамаарышкан илелдерни кылып, хөй сан-эртем ажылдарын филология эртемнериниң кандидаттары Хертек, Б.Ч. Ооржак чы-е үндүргөн. А.В. Байыр-оол дылдың артынчыларына кдат диссертациязын кам-ан, элээн хөй статьяларны рген.

Тыва дылдың синтаксизинге М.В. Сюрюн, Е.М. Куулар элээн илел ажылдарын, статьяларны ж.

5. Тыва дылды башкылаа-иң теориязы болгаш диказы: амгы үеде ол ылышкын талазы-биле кафе-иң эргелекчизи Н.Д. Суван-ажылдап турар. 2008 чыл-8-9 класстарга тыва дылга кичээл планнары», 2013 «10-11 класстарга тыва чижек кичээл планнары» өредилге-методиктиг посорни парлап үндүргөн.

Тыва чогаал эртемниң ы-биле:

1. Тыва чогаал эртеми ш оон башкылаашкыны: драаның доцентизи, ф.э.к. Чамзырын «Тыва уруглар азының этнопоэтиктиг онза-у улуг башкы, ф.э.к. Т.Х. «Степан Сарыг-оолдун азының этнопоэтиктиг бот-лаңы» деп монография-тыва литература эртемни-уг ужу-дузалыг ажылдар турар. Амгы тыва проза тының сайзыралының дуга-студентилерге өредилге-

номун А.М.Соян белеткеп турар.

2.2. Литературлуг чурт-шинчилел ажылы: бо эртемни университетке тыва литература төөгүзүндө бир дугаар башкылаан болгаш аңаа хамаарышкан программаны, Тываның литера-турлуг картазын М.А. Күжүгет тургускан. Оон күжү-биле 2012 чылда филология факультетинде Литературлуг музей тургустунган болгаш Мария Амын-оол-овна оон эргелекчизи кылдыр томуйлаткан. Ук музейге тыва чогаалчыларның болгаш чогаал шинчилекчилериниң юбилейинге тураскааткан экспозиция, дел-гелгелерни доктаамал организа-тап эрттирип турар. Профессор Д.С. Кууларның 80 харлаан юби-лейинге тураскааткан «Тыва аас чогаалы — тыва литератураның үндезини» деп, «Тыва литерату-раның үндезилекчилери», «Чо-гаалчы болгаш үе», «Чоннарның найыралы — литератураларның найыралы», «Тыва критика», «ТР-ниң Улустун чогаалчылары» деп экспозицияларны бо кыска үениң иштинде делгеп келген. 2013 чылда Мария Амын-ооловна «Литературлуг чурт-шинчилел ажылы» деп өредилге номун үндүргөн.

2.3. Төрел чоннар литература-зы:

Ол угланыышкын талазы-биле кафедрада улуг башкы, ф.э.к. Т.Х. Очур ажылдап турар болгаш, 2013 чылда «Түрк дылдыг төрел чоннар литературазы» деп өредилге номун үндүргени база кафедрада бир чаа базымны кылганы ол.

2.4. Тыва чечен чогаал сөзү-гелелин филологтук сайгарылгазы: бо эртемни дээди өредилге черин-ге тыва дылга бир дугаар башкы-лап эгелээн башкы К.Б. Доржу ук эртемге хамаарыштыр өредилге программаны база «Тыва чечен чогаал сөзүгелелин филологтук сайгарылгазынга практиктиг онаал-галар чыындызы» деп өредилге номун 2011 чылда үндүргөн. Бо чылын тыва чогаалдың филологтук сайгарылгазының айтырылгына тураскааткан монографияны парла-дырынга белеткеп турар. Аңаа баш-кының тыва чогаал сөзүгелелин филологтук сайгарылгазынга турас-кааткан эртем статьяларын база не-мей үндүрери планнаттынып турар.

Тыва чечен чогаалдың фило-логтук сайгарылгазынга хамаарыш-кан эртем статьяларын кафедраның өске-даа башкылары хөйү-биле би-жип, студентилерниң эртем ажылда-рын удуртуп турар.

3. Эртем талазы-биле гран-тылар.

Кафедраның башкылары янзы-бүрү грант мөөрейлеринге база киржип турар. 2008 чылда Тыва-ның күрүне университетиниң иш-тики парлагга грантызын доцент Н.Д.Сувандини «Тыва антропони-мия» деп темага ойнадып алган. 2009 чылда аныяк башкылар Хер-тек А.Б., Соян А.М., Салчак А.Я., Ооржак Б.Ч., Барыс-Хоо В.С. «Тыва дылда кылыг сөстөриниң темалыг бөлүктөри. Оларның бөдүүн домак иштинге уткаы, башкарылгасы» деп темага РФ-тиң өредилге бол-гаш эртем яамызының грантызын ойнап алганнар. Ол-ла чылын до-цент башкылар Сувандини Н.Д. биле Куулар Е.М. «Тыва дылда иви лексиказы» деп темага база профессор

М.В.Бавуу-Сюрюн биле моол дыл башкызы У.Цэцэгдарь «Тыва дыл-дың даштыкы диалектилери» деп темага Россияның гуманитарлыг эртемнер фондузунун грантызын ойнап алганнар. 2010 чылда Россия-ның фундаменталдыг шинчилелдер фондузунун грантызын А.М.Соян, И.В.Бавуу-Сюрюн ойнадып алган-нар. 2011 чылда Е.М. Куулар биле Н.Д. Сувандини «Тыва дылдың ба-рыын диалектизинде аңгыыр бол-гаш балыктаашкын лексиказы» деп темага, 2012 чылда «Тыва дылдың тере-хөл болгаш тожу диалектиле-ринде аңгыыр болгаш балыктааш-кын лексиказы» деп темага гранты-ларны ойнап алганнар.

4. Даштыкы чурттар, эртем төптөри-биле кады ажылдажыл-га.

XX вектиң 90 чылдардан эгелээш, кафедраның даштыкы чурттар-биле харылзаазы элээн калбарып эгелээн. М.В. Бавуу-Сюрюн 1994 чылда Турцияның түрк делегей-биле кады ажылдажылга агентствозунун чалалгасы-биле аңаа ажылдавышаан, Анкараның уни-верситетинге база башкылап тур-ган. Эң ылаңгыя Монголия, Япония, Америка, Чехия, Турция, Германия дээш өске-даа даштыкы чурттар-биле кафедраның эртем харылзаазы чыл келген тудум-на быжыгып орап. Тыва дылга сонугал улгаткан, ын-чангаш чылдың-на аңгы-аңгы чурт-тардан тыва дылды өөренип алыр дээш аспирантылар, эртемденнер чедип кээп турар.

Кафедраның башкылары О.В. Дамбаа, К.Б. Доржу Турция, Япо-ния, Чехия база Америкадан тыва дылды өөренип алыр сорулгалыг кээп турган аспирантылар, эртем ажылдакчылары болгаш өске-даа аалчылар-биле тыва дылга кичээл-дерни эрттирип, олар-биле кады ажылдажылганы доктаамал чо-рудуп келген. К.Б. Доржу Анкара университетиниң башкызы Экрем Арык-оглу-биле кады Тыва-турк словарьны 2004 чылда үндүргени ол кады ажылдажылганың түнели болуп турар.

2008 чылда Кыдаттың Хух-Хото хоорайда дээди өредилге черинде ажылдап турар, тыва дылдың грам-матиказының талазы-биле эртем консультациязы алыр сорулгалыг келген стажер Соңл база Британия-ня Коламбия университетинде ажылдап турар пост-доктор Бен-джамин Пурзицкий оларга тыва дыл кичээлдерин Е.М. Куулар эрттирген.

Бистиң факультеттиң тыва дыл болгаш чогаал салбырынга даш-тыкыдан келген студентилер хөйү-биле өөренип келген. Турция, Моол-дан элээн хөй студентилер дооскан.

Амгы үеде Японияның хамаа-тызы Савада Каори тыва дыл, чо-гаал салбырының 2-ги курузунда өөренип турар. Каори Японияга «Хүн-Хүртү» бөлүүнүн дискизинден тыва хөөмей, сыгытты сонугарга бергеш, сыгыттып өөренип алыр сорулга-биле Тывага келген. Тыва дылды өөренип албайн, сыгыт-хөөмейни шингээдири болдунмас деп чувени Каори билгеш, тыва дыл, чогаал салбырынне өөренип кирге-ни ол.

5. Кафедраның школалар-би-ле харылзаазы.

Кафедраның башкылары М.В. Бавуу-Сюрюн, К.Б. Доржу, Н.Д. Сувандини, Е.М. Куулар амгы үеде школаларда 5-11 класстарда

өөренип турар тыва дылга өөредил-ге номнарының авторлары болуп келген. Федералдыг күрүнениң чаа өөредилге стандарттарын езугаар тыва школаның 5-11 класстарына тыва дылга өөредилге программа-зын кылып дооспушаан, амгы үеде 5-ки класска тыва дылдың өөредил-ге номунун авторлары болуп, М.В. Бавуу-Сюрюн, Н.Д. Сувандини, К.Б. Доржу (НШХИ-ниң эртем ажылдак-чылары Б.Ч. Ооржак, А.Б. Хертек, 9 дугаар школа-гимназиязының тыва дыл башкызы Ч.А. Сарыглар-биле кады) ажылдап эгелээннер.

Н.Д. Сувандини 2009 чылда 5-11 класстарга хыналда-хемчег мате-риалдары (КИМ-нер) деп шенелде шөлүн Кызылдың 9 гимназиязының баазызынга чорудуп эгелээн. Оон түннелинде 9-ку класска чаа хевир-биле түннел күрүне шылгалдазын республиканың элээн каш школала-рында чорудуп эгелей берген.

Тыва чогаал башкылаашкынында бир чаа чүүл — бистиң кафедра-выстың башкылары Е.Т. Чамзырын, М.А. Күжүгет база НШХИ-ниң эр-тем ажылдакчызы Л.Х. Ооржак 5-11 класстарга тыва чогаалга Федерал-дыг күрүне стандарттарын тургуза-рынга киришкени. Ол-ла башкылар (НШХИ-ниң директору, п.э.к. А.С. Шаалы-биле кады) ук стандарттарга дүүштүр тыва школаның 5-ки кла-зынга тыва чогаал номунун автор-лары болуп, 2013 чылда чырыкче үндүргөн. Амгы үеде 6 класстың өөредилге номун белеткеп турар.

Кафедраның доцентизи К.Б. Доржу Бай-Тайга кожунунун Кызыл-Даг ортумак школазынга тыва улусчу ус-тывыш мергежилде-рин өөредир талазы-биле шенелде шөлүн удуртуп ажылдаан. Ук ше-нелдениң түннелинде ус-шевер мастерлер К.М. Саая, В.Ш. Хертек, С.Х. Кочаа болгаш Р.Х. Тас-оолдун байлак дуржулгазынга даянып, 7-9 класска улусчу ус-тывыш мергежил-деринге белеткээриниң өөредилге-методиктиг комплекзин тургузуп кылганнар. Ында чонар-даш уран чүүлү, тыва хээни ыяшче дүжүрүп каастаары болгаш уран даараныл-гага ажылгаары база алгы-кешти болбаазырадырынга программа-лар, методиктиг сүмелер болгаш словарьларны К.Б. Доржунун удур-тулгазы-биле 2010 чылда чырыкче үндүргөн.

К.Б. Доржу амгы үеде Би-Хем кожунунун Туранның 2 дугаар ор-тумак школазында 9-11 класстарга Тыва чогаалга өөредилге-методик-тиг комплекс белеткээр талазы-би-ле эксперименталдыг шөлдүн эр-тем талазы-биле удуртукчу болуп ажылдап турар. Оон удуртулгазы-биле Туранның 2 дугаар школазы-ның башкылары Н.М. Ооржак, А.Б. Суктар 9-ку болгаш 10-гу класстар-га тыва чогаал номнарын үндүргөн. Амгы үеде 11 класстың чогаал но-мун үндүреринге белеткенип тур-ар.

Кафедраның доцентизи ф.э.к. Е.Т. Чамзырын Тес-Хем кожунунун А.Ч. Кунаа аттыг Самагалдай-ның 1 дугаар ортумак школазында «Көдээ школаның байдалына таа-рыштыр литературлуг чурт шинчи-лел дамчыштыр өөреникчилерниң чогаадкыч чоруун сайзырадыр» деп төлөвилел-биле шенелде шөлүн 2013-2014 өөредилге чы-лында удуртуп эгелээн. Шенелде уругларның чогаадкыч чоруун сайзырадырынга кол кичээгейни угландырып турар.

Чангыс чер чурттуг чогаалчыла-

рының чогаадкыч ажыл-ижинге тураскааткан шинчилел ажылдарын чорутпушаан, ук чогаалчыларның литературлуг картазын тургускан. Ол шөлдүн бо өөредилге чылының планында Тес-Хем кожунунун аас чогаалы, алдарлыг кижилери, су-раглыг чангыс чер чурттугларының ажыл-амыдыралы-биле холбашкан «Путеводитель по Тес-Хему» бол-гаш эртемденнеринге тураскааткан тускай альбомнары чырыкче үндү-рери планнаттынып турар.

6. Студентилерниң эртем-шин-чилел ажылдары.

Филология факультетиниң тыва дыл, чогаал салбырында дыл, чо-гаалга сонугалдыг студентилер өөренип турар болгаш олар чүгле өөредилге-биле кызыгаарланмайн турар. Олар боттарының келир үе-деги башкылаашкын болгаш эртем ажылынга ажылгатына берги дег билгилерни, арга-дуржулганы уни-верситеттиң баазызынга ап, бөл-гүмнерге кирип, эртем ажылдарын башкыларының удуртулгазы-биле бижип турарлар. Кафедраның баш-кыларының чыл санында үндүрүп турары эртем бижиктеринге база ТывКУ-нун студентилериниң эртем ажылдарының чыындыларына оларның статьялары база үнгү-лөп кээп турары оларның эртемге сонугалдыын херечилеп турар.

Оон аңгыда бистиң студенти-леривис Тываның болгаш Росси-яның иштинде грантыларны база ойнап ал турары өөрүнчүг. 2013 чылда филология факультетиниң бешки курузунун сургуулу Хомуш-ку Чочагай база дөрткү курстун сургуулдары Саны Мочурга биле Дамбаа Шеңне Михаил Прохоров фондузунун грантызын ойнадып алгаш, Новосибирск хоорайга че-дип, шинчилелдеринге ажылгаар литература-биле ажылдаар арга-лыг болганнар.

Новосибирскиге чылдың эртер студентилерниң делегей чергелиг эртем конференциязынга база студентилер кирип, шаңналдыг черлерни ээлеп турар. А бистиң университеттиң студентилериниң эртем-практиктиг конференция-зынга олар база хөйү-биле кирип турар.

«Тыва дыл болгаш чогаал» салбырында өөренип турар сту-дентилер чылдың-на Горно-Ал-тайск хоорайга болуп эртип турар Бүгү-Россия чергелиг түрк дылдар болгаш чогаалдар талазы-биле студентилер аразынга олимпиа-дага кафедраның башкыларының удуртулгазы-биле үре-түннелдиг кирип турарлар.

Бо улуг эвес статьяга тыва филология болгаш нити дыл эр-темниң кафедрасының чымыштыг ажыл-ижин төдүзү-биле бижирни болдунмас. Тываның Күрүне Уни-верситетинде хөй санныг кафедра-ларның бирээзи тыва филология болгаш нити дыл эртемниң ка-федрасы бо хүннерде тургустунга-нындан бээр 50 чыл оюн демдегеп турар. Төрзэн тыва дылының сай-зыралы дээш туржуп чоруур баш-кылар-эртемденнерге бүгү бодап, планнап алган ажыл-ижи боттаны-рын болгаш ону кылып, бүдүрер күштү, кадыкты база ам-даа чаа-чаа чедишкенин күзеп каалыңар!

Клара ДОРЖУ, ТывКУ-нун тыва филология болгаш нити дыл эртемниң кафедрасының доцентизи, филология эртемне-риниң кандидаты.

Андрей Алдын-ооловичинин чага-
зында «бо ышкаш частырыгларны эмне-
ге ажилдакчылары кажан-даа, кая-да
катаптавазын деп улуг күзеливис иле-
тивис» дээн сөстөринге катчып, эмчиле-
ге-даа, өске-даа улуска таваржы бээ-
йра чок чорук киээндириг, сагындыры
болуп артар болзун деп идегедим. Чоо-
кижилериңер камнап, хайгаарал чоруна

Адвокаттың сүмези

КИЖИНИН ЭРГЕЗИ ДЭЭШ...

Адвокат Алдынмай Хертек-Чамзы, Тыва Республиканың «Адвокат» коллегияның кижигүнү. «Шын» солун редакциясына номчукчуларны түрөдип турар айтырыглар-бодунуң ажылындан чижек алырны, ажыглап тургаш, берген.

Хей улусту сонугадып турар айтырыглар колдуунда чер, чуртта бажыны болгаш өске-даа ичкес өнчүге хамаарышкан. Бүгүнкү ажылымдан чижектер-чугаалал берзимзе, билдингир турар солун-даа болур ышкаш. Адвокаттың этиказы езугаар, кичириниң аттарын дорт адавайн, шуут өскерткен мен. Кижини дүвүредип турар айтырыг-ның бирээзи бажың хуужу-газы.

2012 чылда меңээ бир кыргыч келген. Шагда ооң-биле ылга чок чурттап турган ашаа Монгуш кырган-аваның амгы чурттап турар бажынын, донту езугаар алырга, садыпканган. Бажының чаа ээлери деп улус келгеш, кырган-ава-бажыңдан чайлап бээрин. 1999 чылда кырган-ава-бажының ооң чөпшээрели А.А. Монгуш хуужудуп, ынчалза-даа 2000 чылда уштун администрация-биле удулга керээзин күш чок кырган-ава судтажып алурган.

Кырган-ава ол бажында кириптинген болгаш чурттап-даа болза, А.А. Монгуштуң лезиниң кежигүннү кажан-турбаан, ооң хуужудулга ир эргези безин чок деп агааннап, хуужудулга керээ-үгүле бодунуң база оглунуңга кылдырып алган тур-Херек кырында хоойлуга дүшпөс. Хуужудуп турарында чурттап турар азы кириптинген улустуң чөпшээрели (ойталаашкыны) албан херек Россияның хуужудулга хоой-да дорт айтып каан негел-ф. А.А. Монгуш база оглу-н-аваның эргезин хажыдып, өпшээрели чок хуужудулга-нын ужурундан, керээни иитпир-биле күш чок бол-н турган.

Дун шийтири турза-даа, Монгуш ол хуужудулга ке-н канчал ажыглап, бажың-рүткел черинге бодунуң хуу-у кылдыр демдеглеткеш, каны хөктүг ышкаш. Доку-ленин база суд шийтирин ип көөрүмге, шүүгү чери-дуга керээзин күш чок ир шийтир үндүрүп тургаш, хойлу езугаар күш чок бол-ың салдарына хамаарыш-емелде кылбаан болган. Ол-зе, керээ хоойлуга дүшпөс-ш күш чок болганда, ол ке-данып кылган кылдыныглар күш чок болур. Шимчeves-н бүрүткел черинде Мон-гуш өнчүге эргезиниң дугай-бүрүткеттинген бижилге бо-лгада база күш чок болур-т. Хуужудулга керээзиниң-ок болганының салдарын-аарының дугайында не-и судче кырган-ава-биле

кирген бис. Ол салдарга Мон-гуштуң хуу өнчү эргезиниң дугай-ында бүрүткеттинген бижилге, бажыны садып-саарган керээ-база бажыны садып алган «чаа-эззиниң» хуу өнчү эргезиниң дугайында бүрүткеттинген бижилге хамаарып турар. Маргыш на-рын болгаш чидиг болза-даа, суд бистиң кириген негелдес-ти долузу-биле хандырып бер-ген. Ынчалдыр кырган-аваның бажынын хоойлу-дүрүм езугаар төрели эвес кижиден камгалаан бис. Кырган-авай ажы-төлү-биле ам-даа ында чурттап турар, амгы-үеде бажыны хуужудуп алыр дугайында айтырыгны шийтир-леп эгелзэннер.

Организацияларга болгаш бүдүрүлгелерге база юридиктиг дузаны берип турар мен. Бир ко-жуунуң администрациязы меңээ дуза дилеп келген. Суд черинче администрацияның албан чери-ниң бажынын хостап бээриниң дугайында негелде билдириш-кин кириген болган. Кожуунуң администрациязы бо херекке харылаачы болуп турган. Неге-чиниң адында албан бажының турар чери хуу өнчү кылдыр кири бижиттинген. 1992 чылда неге-чиниң өөнүң эззинге ол черни, администрацияның доктаалына даянган, черни бүгү назынында салгал дамчып ажыглаар эргелиг дугайында херечилелди берген. Өөнүң ээзи чок алаарга, негекчи нотариустан алганы, салгал алган эрге дугайында херечилел-биле бодунуң хуу өнчүзү кылдыр хуу-ткенип алган. Ашаа-биле кады 1992-1993 чылдарда администра-цияның албан бажынын тудуп үндүрген бис, а администрация ол тудуг дээш санашпаан, чер болза мээң хуу өнчүм деп барым-даалап алгаш, администрация бажынын хуу өнчү эрге кырынга негекчиниң адынга шийтирлеп бээрин судче кожуунуң админи-страциязын харылаачы кылып, негелде кириген. Бис боттары-выстың талавыстан негекчиниң черге хамаарыштыр документи-лерин күш чок кылып дугайында шийтир үндүрер удур негелдени кириген бис.

Черле ындыг, черге база шимчeves өнчүге хамаарышкан херектер шала нарын болур, ынчангаш суд хуралы узамдыга бээр. Бо удаада база суд хура-лы чаңгыс ай эвес уламчылаан. Аңаа хамаарыштыр бадыткаар документи-лерни күрүне архи-винден база өске-даа күрүнениң албан черлеринден суд таварыш-тыр дилеп, херечи кылдыр ол-үеде документи-лерге ат салып турган албан-дужаалдыг кижилерни, албан бажының туду-дунга киржи-п турган тудугжу-лар, санажышкын кылып турган улус дээш, өске-даа айтырыглар-га харылаптар, көргөн-билген улусту, суд хуралынче чалап тур-ган бис. Түңнелинде маргыштыг айтырыгны шупту талазы-биле бадыткап, быжыг тиилекчи ту-рушка туруп алган бис. Судтун шийтири: баштайгы негекчиниң кожуунуң администрациязынче кириген негелдесинге ойталааш,



а бистиң удур кириген негелде-висти долузу-биле хандырган. Суд бистиң кириген удур негел-дес хандырып тургаш, өөренип көргөн кол бадыткалы, нотариус салгал дамчып алган эрге дугайында херечилелди бээрде, черни бүгү назынында салгал дам-чып ажыглаар эрге дугайында херечилелиниң хоолгазынга да-янып алгаш бижип берген бооп турар. А хоолганы бижип берген албан черинде-даа, архивте-даа езулуг херечилел боду чок бол-ган. А херекке ийи аңгы, боду-нуң утказы-биле дөмейлешпес херечилелдерниң хоолгалары коштунган болган. Ынчал кээр-ге, аңаа хамаарыштыр бижимел болгаш өске-даа барымдалар шүүгекчиге чигзиниги тывыл-дырган. Хоолганы бижип берип турар албан чери чүгле доку-ментиниң езулуг бодунга даянып алгаш бижип, а езулуг документ боду база ол албан-дужаал че-ринге ыялап-ла шыгжаттыган ту-рар ужурлуг. Хамааты негелде чорудулгазының хоойлузуңуң 71 дугаар чүүлүнде "бижимел ба-дыткалдар чүгле езулуг боду азы хоойлу езугаар чогууру-биле шынзыткан хоолгазы шүүгүге кирер ужурлуг. А кажан бодунуң утказы-биле аңгыланып турар хоолгалар бар болза, езулуг до-кумент боду турары чугула" деп айтыкан. Тыва Республиканың Дээди суду кожуунуң шүүгү чериниң үндүрген шийтиринге база чөпшээрели, ону өскерил-ге чок арттырган.

Адвокат Алдынмай Чам-зының сүмезин хереглзэн номчукчуларывыска Кызыл хоорайның Комсомольская кудумчунуң 23 дугаар бажыныңче барып болурун дыңнаттывыс. Харылзажыр телефоннары база элек-троннуг адреси: 2-17-59, 9235481033, chamzy@mail.ru.

Уругларның НЕВРОПАТОЛОГ эмчи-иниң хүлээп алышыкыны.

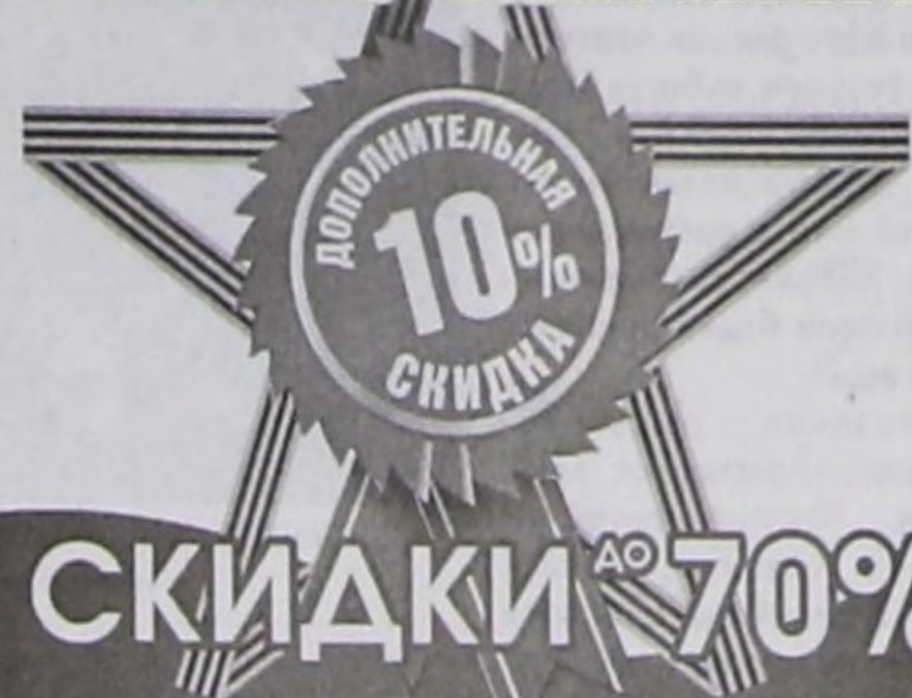
Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда) Ажылдаар шактары: 9.00-18.00

Воскресенье — дышта-ныр хүн

Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сү-мележир херек.

Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013 чылдың но-ябрь 22-де Тыва Респуб-ликаның кадык камгалап-ямызы тывыскан.

с 21 по 23 февраля
МУЖЕСТВЕННАЯ
РАСПРОДАЖА

Абакан

Кызыл, Тувинских добровольцев, 26

Хакасская, 55

Щетинкина, 22

Некрасова, 31, лит. А

585
РЕСПУБЛИКА ТЫВА
8 800-5555-585
www.gold585.ru

ВЫСТАВКА-ПРОДАЖА
МЕХОВЫХ ИЗДЕЛИЙШубы и шапки из натурального
меха по ценам производителя!КОМПАНИИ
“МЕХТОРГ”
г. Киров

19 февраля - ДК с. Арыг-Узю
20, 21 и 22 февраля - КДК им. М-Х Монгуш г. Чадан
23 и 24 февраля - ДК им. С. Базыр-Оола пгт. Каа-Хем
25, 26 и 27 февраля - Центр русской культуры
г. Кызыл, ул. Кочетова, 135

Ждем Вас
с 10.00-19.00СКИДКИ
КРЕДИТ!

Кредит предоставляет ОАО ОТП Банк, Лиц. №2766 от 21.06.12

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципаль-ного района «Бай-Тайгинский ко-жуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Канчыр Андрея Кара-ооловича о предос-тавлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяй-ственного назначения, для ведения личного подсобного хозяйства, с общей площадью 24000 кв. м., рас-положенного по адресу: Респуб-лика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Кызыл-Даг, м. Аныяк-Ооруг-Аксы, в 6,3 км. юго-восточнее от с. Кызыл-Даг.

В рамках действующего законо-дательства администрация муници-пального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в тече-ние 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данно-му заявлению по адресу: Респуб-лика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

И. о. начальника отдела экономического развития и по-мощественным отношениям Чошак К.Д.

В администрацию муниципаль-ного района Сут-Хольский кожуун поступило заявление от гражданки Российской Федерации Монгуш Байырмаа Романовны №816 от 24.12.2013г. о предоставлении зе-мельного участка с кадастровым номером 17:09:0401025:510 распо-ложенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Алдан-Маадырская, д. 79 «а» с об-щей площадью 777±7кв.м. в арен-ду на 3 (три) года для размещения торгового объекта из категории зе-мель населенных пунктов.

В рамках действующего законо-дательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального рай-она Сут-Хольский кожуун принима-ет письменные возражения по дан-ному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский ко-жуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 8(39445)21146.

Главный специалист админи-страции Сут-Хольского кожууна по земельным и имущественным отношениям Ч. Монгуш.

ТЫВАДА КАРАТЭ САЙЗЫРАЛЫ

Февраль 16-да «Сүбей» спорт өргээзинге Афганистандан совет шериглерни үндүргениниң 25 чылынга тураскааткан Сибирь Федералдыг округтун чемпионаты болгаш Бүгү-россия чергелиг «Азия төвүнүн кубогу» дээш каратэ маргылдаазын «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хөй-ниити организациязының Тывада салбырының кежигүннери бедик деңнелге эрттирген.

Маргылдаага республиканың база Красноярск край, Бурятия, Хакасия республикаларының, Кемерово, Новосибирск, Омск, Иркутск болгаш Томск областтарының спортчулары келген. Байырлыг ажыдышыкыга «Эдегей» бөлүүнүн даңгына кыстары чараш оюн-көргүзүүн, «Саян» ансамбл танцы-самын бараалгаткан. Тываның 5 харлыг каратэжилери көрүкчүлерниң сонуургалын хаара тудуп, хей-аьдын көдүрген.

Маргылдаага 14 хардан өрү назылыг болгаш деңзи аайы-биле 60, 67, 75, 84 болгаш оон-даа аар деңзиге спортчулар күжүн шенешкен.

Спортчу хемчегни эгелээр мурнунда ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол база Россияның Каратэ федерациязының вице-президенти Андрей Владимирович Потапов, Новосибирск облазының Каратэ федерациязының президенти Вениамин Александрович Пак, Ыраккы Чөөн чүктүн болгаш Сибирьниң Каратэ лигазының президенти Юрий Григорьевич Дроздов, Тываның Каратэ федерациязының президенти Чингиз Алиев болгаш журналистер каратэ спортунун дугайында ажык чугааны кылып, ужуражылганы эрттирген.

Россияның Каратэ федерациязының вице-президенти Андрей Владимирович Потапов: «Мында Сибирь федералдыг округтун чемпионаты база Бүгү-россияның «Азия төвүнүн кубогу» дээш каратэге киржири-биле шыырак спортчулар келген. Удавас март эгезинде Саратов хоорайга Россияның кубогу дээш турнир болур. Аңаа киржир спортчулар бо оюнга боттарының аргаларын база частырыгларын көрүп алыры-биле идигни берип турар маргылдаадыр» — деп демдеглээн.

Ыраккы Чөөн чүктүн болгаш Сибирьниң Каратэ лигазының президенти Юрий Григорьевич Дроздов: «Бо оюннар девискээрлер аразында каратэге чугула маргылдааларның бирээзи-дир. Моон үнген тергини спортчулар



Новосибирск облазының Каратэ федерациязының президенти Вениамин Пак.

Россия чемпионатының киржичилери болур...» — деп ол айткан.

Новосибирск облазының каратэ федерациязының президенти Вениамин Александрович Пак: «Силерде эң-не шыырак тренер башкылар болгаш спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге тергини чемпионнар бар. Ол дээрге шыырак белеткел-дир. Силерниң бедик көргүзүүнөр, тиелелге дээш туруштуунар ханыңардадыр» — деп тыва спортчуларның хей-аьдын көдүрген.

Андрей Владимирович Потапов: «Россияның Каратэ федерациязының кол сорулгазы — спорттун бо хевирин чурттуң девискээрлеринге сайзырадыры болур. Амгы үеде 60 девискээрге каратэ сайзыралды алган, Тыва база аңаа хамааржыр. Улуг маргылдааларны эрттирип турары, ажылдың бедик деңнелиниң херечизи-дир. Каратэге делегей болгаш Россия чергелиг спорт

кимчени көргүскени дээш четтиргенивисти илередип тур бис» — деп онзалал демдеглээн.

«Тываның Каратэ федерациязы биле Новосибирскиде «Чедишкин» клубу кады сырый харылзаалыг ажылдап турар бис» — деп, клубтун удуртукчу Вениамин Пак немей демдеглээн.

«Новосибирскиде «Чедишкин» клубу-биле 2011 чылда дугуржулганы кылып, кады ажылдап эгелзэн бис. Бистин тренерлеривис байлак дуржулганы олардан өөренип ап турар. Ында бедик мергежилдиг тренер башкылар бар. Бисте каратэ, ушу, тхэквандо бөлүүнге уругларны эки белеткээр ажылдар уламчылап турар. «Ирбис» спорт өргээзин эде кылып, Каа-Хем суурга 5-7 муң көрүкчү кирер 4 залдыг спорт төвүн тудар, оон бирээзин спорттун бо хевирлеринге быжыглаар. Тывага Каратэ федерациязы 1997 чылда тургус-

хандыкшылдыгларны хаара туткан. Амгы үеде спорттун бо хевирлеринге уругларны өөредир-биле тренер 5 башкы ажылдап турар. Каратэге Чингиз Алиев биле Сергей Булдаков 5 хардан өрү уругларны өөредип турар. Ушуну сайзырадыры-биле Кыдаттын Хэйлуань университединиң доозукчузу Чжоу Дунышань дугуржулга езугаар ажылдап келген. Тывага аалдап келир кылдыр Сасаки-сан-биле чугааны кылган бис. Бедик мергежилдиг тренерлерниң ачызында, спорттун бо хевирлеринге делегей чергелиг спортчулар илереп үнүп кээринге бүзүрээр бис» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Тываның найысылалында 2009 чылда Сибирь федералдыг округтун 1-ги чери дээш каратэ маргылдаазына тыва спортчулар 10 медальды чаалап алган. Тыва

дааларына бир дугаар ки эгелзэш-ле, төлөттин көргүзүлгө эгелзэн. Кандыг-даа берген торулбас, быжыг тура-сор спортчулар силерде-дир, м даа ыңай улуг сайзыралды а арга силерде» — деп, чаа аалчылар онзалал демдеглээн.

Каратэ, у-шу болгаш тхэквандо талазы-биле Европа, Россия болгаш Сибирь чергелиг маргылдааларга тыва спортчулар үнүп киржирип турар. Олар 2013 чылда чедишкиннери 96 медальды чаалап алган: 39 дын, 29 мөңгүн болгаш 28 ху Тываның командазы яңзы-б чергениң маргылдааларына т леп, төлөттин-биле туржуп б чемпион оолдары 2006 чылда бээр-ле көстүп эгелзэн. О га каратэ талазы-биле деле болгаш Европа чемпиону А Мунзук база Россия, Сиб



Спортчулар чыскаал үезинде.



Изиг оюннар эгелзэн.

мастери Чингиз Алиевти база Россияның тергини спортчузу Амир Мунзукту чоргаарал-биле адап болур. Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевичиге каратэни сайзырадырынга дет-

тунган. Ынчан сонуургалдыг 35 кижик кээп турган болза, 2009 чылда элээди уругларның «Чеди-Хаан» спорт школызы чөөн чүктүн ушуну, каратэ база тхэквандо бөлүктөрүн ажыдып, бо спортка

спортчуларның ол маргылдааны бедик деңнелге эрттиргенин Сибирьниң Каратэ федерациязы демдеглээн. А «Азия төвүнүн кубогу» чүгле республика иштинге эрттирип турган болза, а 2013 чылда девискээрлер аразының деңнелинге эрттирерин чарлаан. Айтырыгны шиитпирлежиринге Каратэ федерациязының төлээлери Ташиатцу Сасаки, ССРЭ-ниң үш дакпыр чемпиону Вениамин Пак, Махачкаладан Шарппуддин Магомедов, Азербайджандан Яшар Баширов болгаш өске-даа спортчулар улуг деткимчени көргүскен. Оон түңнелинде Бүгү-россияның «Азия төвүнүн кубогу» дээш каратэ маргылдаазын эрттирип турары бо. Республикага каратэни моон-даа ыңай хөгжүдери-биле делегей чергелиг маргылдааны эрттирер сорулгалыг.

«Тывада каратэ дыка сайзырал турар. Европа, Россия болгаш Сибирь чергелиг каратэ маргыл-

ча чергелиг маргылдааларның ка дакпыр тиелекчилери Кирилл Кононенко, Алексей Иванов адап болур.

Чөөн чүк спорттун тергиннери, 2011 чылда Тошиацу Сасаки, 2012 чылда Корейден Ким Чиль Йон бистин спортчуларывыска арга-дуржулганын дамчыткан. Улуг мастерлерниң билин, байлак дуржулганын шиңгээдип алырынга улусту сонуургалы улгаткан, ылаңгыя каратэге 5 хардан өрү назылыг 1000 кижик бо хуңа кичээлдеп турар. Каратэ республиканың кожуунеринге сайзырадыр ажылдап уламчылап турар. Тываның спортчулары бо маргылдаа боттарының идегелин, бүзүрелин шынзыдып шыдаан.

Ася БАЗЫР-ОО

Чингиз Сааяның тыртыг чуруктары.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулгал килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаан ама.

Тираж 8075. Чагыг 18. Номери парлаалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечилерди дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.